

De Messias aan Gods rechterhand

Verschenen in: G.C. den Hertog. S. Schoon (red.), *Messianisme en eindtijdverwachting bij joden en christenen*, Zoetermeer 2006, 92-107

Riemer Roukema

In de apostolische geloofsbelijdenis wordt uitgesproken dat Jezus Christus na zijn opstanding uit de doden zit aan de rechterhand van de Vader. In deze bijdrage wil ik nagaan wat dit geloofsartikel in het vroege christendom betekende en wat de oudtestamentische en joodse achtergronden hiervan zijn.¹

De synoptische evangeliën

In het laatste publieke debat dat Jezus volgens de synoptische evangeliën heeft gevoerd, stelt hij de vraag hoe de schriftgeleerden konden beweren dat de messias een zoon van David is. David had in de psalmen toch zelf gezegd: ‘De Heer sprak tot mijn Heer: zet u aan mijn rechterhand, totdat ik uw vijanden onder uw voeten heb gesteld’. Jezus vraagt daarop hoe het mogelijk is dat, als David zelf hem (de messias) Heer noemde, David tegelijk zijn zoon is. Op deze geheimzinnige woorden volgt geen reactie en evenmin een nieuwe vraag; Marcus vermeldt slechts dat de menigte graag naar Jezus luisterde (Mar. 12:35-37; vgl. Mat. 22:41-45; Luc. 20:41-44).

Ondanks het raadselachtige karakter van deze passage is de betekenis ervan sinds de eerste eeuwen duidelijk geweest. Zo verklaarde Origenes: Jezus stamde als mens van David af, maar dat hij tevens Davids Heer was, wijst op zijn preëxistentie en goddelijkheid.² Inderdaad kan het psalmcitaat (Ps. 110:1) zo worden opgevat dat hier een hemelse Heer wordt toegesproken die door David als zodanig werd erkend en die er al was vóór David. Deze Heer mag gaan zitten aan de rechterhand van God (eveneens ‘Heer’ genoemd, *JHWH* in het Hebreeuws) en zal daar afwachten tot de Heer (God) al zijn vijanden onder zijn voeten heeft gelegd.³ Indirect zou Jezus zo hebben gezinspeeld op zijn toekomstige verhoging tot aan de rechterhand van God en op de onderwerping van zijn vijanden.

¹ Enkele studies over het thema: D.M. Hay, *Glory at the Right Hand: Psalm 110 in Early Christianity*, Nashville/New York 1973; M. Gourgues, *A la droite de Dieu. Résurrection de Jésus et actualisation du Psaume 110:1 dans le Nouveau Testament*, Paris 1978; W.R.G. Loader, ‘Christ at the Right hand - Ps. cx.1 in the New Testament’, *New Testament Studies* 24 (1978), 199-217; G. Dautzenberg, ‘Psalm 110 im Neuen Testament’ in: H. Becker, R. Kaczynski (Hg.), *Liturgie und Dichtung. Ein interdisziplinäres Kompendium*, I, St. Ottilien 1983, 141-171; J. Dupont, ‘“Assis à la droite de Dieu”. L’interprétation du Ps 110,1 dans le Nouveau Testament’, in: idem, *Nouvelles études sur les Actes des apôtres*, Paris 1984, 210-295; M. Hengel, ‘Psalm 110 und die Erhöhung des Auferstandenen zur Rechten Gottes’, in: C. Breytenbach, H. Paulsen (Hg.), *Anfänge der Christologie. Festschrift für F. Hahn*, Göttingen 1991, 43-73; M. Hengel, ‘“Setze dich zu meiner Rechten!” Die Inthronisation Christi zur Rechten Gottes und Psalm 110,1’, in: M. Philonenko (Hg.), *Le Trône de Dieu*, Tübingen 1993, 108-194; C. Houtman, ‘God in een nieuwe gestalte. Exegetische kanttekeningen bij het *Ad dexteram Dei*’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 55 (2001), 1-12; D.R. Anderson, *The King-Priest of Psalm 110 in Hebrews*, New York etc. 2001; D. Sänger (Hg.), *Heiligkeit und Herrschaft. Intertextuelle Studien zu Heiligkeitsvorstellungen und zu Psalm 110*, Neukirchen-Vluyn 2003.

² Origenes, *Commentariorum Series in Matthaeum* 5-6. Vgl. *Barnabas* 12:10-11, waar dit beroep op Psalm 110:1 voorkomt zonder dat het aan Jezus wordt toegeschreven, en Tertullianus, *Adversus Marcionem* IV,38,10.

³ Marcus schrijft in plaats van ‘als een voetbank voor uw voeten’ (Ps. 110:1): ‘onder uw voeten’; dit is ontleend aan Psalm 8:7, waar van het mensenkind (of: de mensenzoon) wordt gezegd: ‘Alles hebt U onder zijn voeten gesteld’.

Deze verwachting komt opnieuw naar voren in Marcus 14:62. Wanneer de hogepriester Jezus verhoort en hem de vraag stelt: ‘Bent u de messias, de Zoon van de Gezegende?’, dan antwoordt hij: ‘Dat ben ik, en u zult de Mensenzoon aan de rechterhand van de Machtige zien zitten en hem zien komen op de wolken van de hemel’ (vgl. Mat. 26:64 en Luc. 22:69).

Nu is wel verondersteld dat dit beroep op Psalm 110 stamt uit de vroegchristelijke gemeente. Jezus’ woorden zouden dan getuigen van latere discussies die in zijn leven zijn teruggeprojecteerd.⁴ In deze visie gaat men ervan uit dat Jezus niet kan hebben verwacht, te zullen worden verhoogd tot aan Gods rechterhand, zodat hij zich hiervoor dus niet op Psalm 110:1 kan hebben beroepen. Het is onzeker of deze psalm in Jezus’ tijd al messiaans werd opgevat, want de joodse literatuur vermeldt geen enkel evident citaat van Psalm 110:1 dat teruggaat tot of voorafgaat aan de eerste eeuw.⁵

Toch zou het van vooringenomenheid getuigen te beweren dat Jezus dit psalmwoord niet op zichzelf kan hebben betrokken. In ieder geval geloofde men destijds wel dat aartsvaders en martelaren zich bevonden aan Gods rechterhand, hetgeen gold als de ereplaats naast God.⁶ Zo vermeldt het *Testament van Benjamin* 10:6 (tweede eeuw voor de jaartelling) dat Henoch, Noach, Sem, Abraham, Izaäk en Jacob zijn ‘opgestaan aan de rechterhand (van de Heer)’.⁷ In het *Testament van Job* 33:3 (eerste eeuw voor of van de jaartelling) zegt Job: ‘Mijn troon bevindt zich in het bovenwereldse en zijn heerlijkheid en pracht is aan de rechterhand van de Vader’.⁸ In de *Openbaring van Elia* 4:27-29 spreekt de Heer tot de vervolgte heiligen: ‘Ik zal hen stellen aan mijn rechterhand’; daar zullen zij tronen en kronen ontvangen.⁹

Dit betekent dat het alleszins mogelijk is dat ook Jezus verwachtte, na zijn dood te zullen worden opgenomen tot aan Gods rechterhand. Hiermee te vergelijken is de vraag van Jacobus en Johannes aan Jezus, of zij in zijn glorie links en rechts van hem mochten zitten (Mar. 10:37). Een belangrijk argument voor de betrouwbaarheid van deze passage is dat, als deze zou stammen uit de vroegchristelijke gemeente, het dan bevreemdt dat de vraag over de messias als Heer van David niet wordt beantwoord. Van Jezus is zo’n suggestieve vraag denkbaar; men denke aan zijn verhullende gelijkenissen en aan het ‘messiasgeheimenis’ in

⁴ Bijvoorbeeld E. Schweizer, *Das Evangelium nach Markus*, Göttingen 1973, 145; Loader, ‘Christ’, 201-202; Dupont, ‘Assis’, 218-220; D. Lührmann, *Das Markusevangelium*, Tübingen 1987, 208-209; K. Berger, *Theologiegeschichte des Urchristentums*, Tübingen 1995², 680.

⁵ In de oudst bekende joodse interpretaties werd Psalm 110 betrokken op Abraham of op koning Hizkia; zie H.L. Strack, P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, IV,1, München 1975⁶, 452-465; G. Bodendorfer, ‘Abraham zur Rechten Gottes. Der Ps 110 in der rabbinischen Tradition’, *Evangelische Theologie* 59 (1999), 252-266. In de geschriften van Qumran wordt Psalm 110 niet geciteerd. Het is dus allerminst zeker, zoals Billerbeck veronderstelt, dat de messiaanse uitleg van Psalm 110 onder de Joden aanvankelijk wel bestond maar in reactie op de christelijke uitleg is onderdrukt. Uit zijn excurs blijkt dat de joods-messiaanse interpretatie sinds de derde eeuw is betuigd.

⁶ Zie voor de rechterhand als ereplaats: Houtman, ‘God in een nieuwe gestalte’, 5-7.

⁷ Vertaling in J.H. Charlesworth (red.), *The Old Testament Pseudepigrapha*, I, London 1983, 828. Het geschrift bevat evenwel christelijke interpolaties van later datum.

⁸ Vgl. de vertaling van J.G. Schenderling, L. Cozijnsen, *Het Testament van Job. Het Testament van Salomo*, Kampen 1990, 43. Ook bij een soms voorgestelde latere datering blijft deze tekst een getuige van een joodse traditie en hoeft de passage niet als christelijke interpolatie te worden beschouwd; van een profetie van de Christus is immers geen sprake.

⁹ Vertaling in Charlesworth, *Pseudepigrapha*, I, 749. De *Openbaring van Elia* dateert van voor 117; later zijn er christelijke gedeelten in geïnterpoleerd. Een christelijk getuigenis uit de eerste helft van de tweede eeuw over de martelaren aan Gods rechterhand staat in Hermas, *Visioenen* III,1,9.

het evangelie van Marcus. Van de vroegchristelijke gemeente kan eerder worden verwacht dat de belijdenis dat de Christus Davids Heer is, expliciet wordt verklaard.¹⁰

Deze perikoop betekent dus: Jezus is niet alleen een aardse nakomeling van koning David, die – volgens de bestaande verwachting – op aardse wijze gezag zou uitoefenen,¹¹ maar hij gaat David verre te boven.

Jezus' uitspraak tot de hogepriester dat hij als de Mensenzoon zou zitten aan de rechterhand van de Macht en dat hij daarvandaan zou komen op de wolken van de hemel (Mar. 14:62) bevat een toespeling op Daniël 7:9-14. Daar is sprake van iemand 'als een mensenzoon' die kwam met de wolken van de hemel en zich begaf naar de Oude van dagen op zijn troon. Deze hemelse mensenzoon ontving eeuwige heerschappij en een onvergankelijk koningschap. De zinspeling op dit visioen in Marcus 14:62 bevestigt de overtuiging dat Jezus na zijn dood met koninklijk gezag is bekleed.

Dit roept de vragen op: Over wie heerste deze koning naast God, naar vroegchristelijke opvatting? Wie zijn de verslagen vijanden? Is er sprake van andere functies die Jezus aan Gods rechterhand uitoefent? We zullen nagaan welk licht hierop wordt geworpen door andere plaatsen in het Nieuwe Testament waar de positie van Jezus Christus aan Gods rechterhand wordt vermeld.

De Handelingen der apostelen

In Handelingen 2:32-35 betuigt Petrus dat God Jezus uit de doden heeft opgewekt. Verhoogd aan (eventueel: door) Gods rechterhand, heeft Jezus van de Vader de belofte van de Geest ontvangen en deze doen neerdalen. Ten bewijs haalt Petrus Psalm 110:1 aan, waaruit hij concludeert dat God Jezus tot Heer en Christus heeft gemaakt. In Handelingen 5:31 verklaart Petrus dat God Jezus aan (of: door) zijn rechterhand heeft verhoogd tot leidsman en verlosser, om aan Israël bekering en vergeving van zonden te geven. De overtuiging dat Jezus zit aan Gods rechterhand impliceert hier dat van hem als de verhoogde Heer verlossing uitgaat, die wordt ervaren in de komst van de heilige Geest en in vergeving van zonden. Niet verklaard wordt wie de vijanden zijn die volgens Psalm 110:1 aan deze Heer zijn onderworpen.

In Handelingen 7:55-56 ziet Stefanus visionair, voordat hij als martelaar sterft, Gods glorie en Jezus die als de Mensenzoon staat aan Gods rechterhand. Uitzonderlijk is dat Jezus als staande wordt beschreven, hetgeen wijst op een juridische context. Jezus' functie in de hemelse rechtbank is verschillend uitgelegd; hetzij als die van rechter, hetzij als die van aanklager van Stefanus' belagers, hetzij als die van voorspraak ten gunste van Stefanus.¹²

Marcus 16:19-20

In het aan het evangelie van Marcus toegevoegde slot staat dat Jezus na zijn opname in de hemel zich zette aan Gods rechterhand. Zijn leerlingen trokken erop uit om het evangelie te verkondigen, terwijl de Heer met hen meewerkte en op hun woorden wondertekenen deed volgen (Mar. 16:19-20). Volgens deze tekst heeft Jezus deze hoge plaats dus ingenomen om

¹⁰ Voor de authenticiteit pleiten bijvoorbeeld: E. Lohmeyer, *Das Evangelium des Markus*, Göttingen 1967¹⁷, 261-263; Hay, *Glory*, 110-111; R. Pesch, *Das Markusevangelium*, II, Freiburg etc. 1977, 254; Gourgues, *A la Droite*, 142; J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke X-XXIV*, New York etc. 1985, 1309-1313.

¹¹ Zie hiervoor, behalve tal van oudtestamentische profetieën: *Psalmen van Salomo* 17 en 18 (eerste eeuw voor de jaartelling); vertaling M. de Goeij, *Psalmen van Salomo, IV Ezra, Martyrium van Jesaja*, Kampen z.j., 33-37; *4Q Florilegium III*; *4Q Genesis Pesjer V*; zie F. García Martínez, A.S. van der Woude, *De rollen van de Dode Zee ingeleid en in het Nederlands vertaald*, II, Kampen 1995, 256-257; 264.

¹² Zie Gourgues, *A la droite*, 181-184 en bijv. Berger, *Theologiegeschichte*, 163-164; Houtman, 'God in een nieuwe gestalte', 7.

vandaar zijn leerlingen bij te staan en wonderen te bewerkstelligen bij de verkondiging van het evangelie (vgl. Mar. 16:15-18).

Romeinen 8:34

In Romeinen 8:34 zegt Paulus, na vermelding van Christus als de gestorvene en opgewekte: ‘die ook aan de rechterhand van God is, die ook voor ons pleit’. Het verband met Psalm 110:1 is gering, maar niet afwezig. Paulus vat de functie die Jezus aan Gods rechterhand heeft op als die van voorspraak voor de bedreigde gelovigen (Rom. 8:35-36). In Romeinen 8:38-39 somt hij de geestelijke machten op die hen niet kunnen scheiden van de liefde van God. Dat Jezus Christus aan Gods rechterhand is en daar voor de gelovigen pleit, betekent hier dat hij machtiger is dan de andere machten die hun invloed op aarde en in de hemel doen gelden.

Efeziërs 1:20-21

In Efeziërs 1:20-21 wordt herinnerd aan hetgeen God in Christus heeft gedaan ‘door hem uit de doden op te wekken en hem in de hemelse regionen aan zijn rechterhand te doen zitten, boven iedere overheid en macht en kracht en heerschappij en iedere naam die genoemd wordt, niet alleen in deze eeuw (of: wereld), maar ook in de toekomstige’. Alweer is het verband met Psalm 110:1 gering. Met een zinspel op Psalm 8:7 belijdt de auteur voorts dat God ‘alles onder zijn (Christus’) voeten heeft onderworpen en hem als hoofd boven alles heeft gegeven aan de gemeente’ (Ef. 1:22). Christus’ functie aan Gods rechterhand is dat hij voor eeuwig boven alle andere geestelijke machten staat. In het vervolg wordt zelfs betuigd dat God ook de gelovigen met Christus heeft opgewekt uit de doden en hen ‘in Christus Jezus mede heeft doen zitten in de hemelse regionen’ (Ef. 2:6). Zo blijkt dat de christenen dankzij de verlossing door Christus niets hebben te vrezen van de machten die in de hemel en op de aarde enig gezag uitoefenen. Dat dit het motief was waarom de auteur Christus’ hoge positie zo benadrukt, blijkt ook aan het einde van de brief. Daar worden de lezers ertoe aangespoord zich te wapenen tegen de duivel, de overheden, de machten, de wereldbeheersers van deze duisternis en tegen de geesten van het kwaad in de hemelse regionen (Ef. 6:11-12).

Kolossenzen 3:1

Soortgelijke gedachten zijn ook te vinden in de brief aan de Kolossenzen. In Kolossenzen 3:1 lezen we: ‘Als u dus met Christus bent opgewekt, zoekt dan wat boven is, waar Christus is gezeten aan de rechterhand van God’. Weliswaar wordt hier de functie van Christus’ positie aan Gods rechterhand niet nader verklaard, maar gezien het verband dat in de hiervoor behandelde brieven werd gelegd met allerlei engelmachten, is het van belang dat in Kolossenzen 2:18 is gewaarschuwd voor de verering van engelen. Ook de waarschuwing voor de ‘elementen van de wereld’ (*stoicheia tou kosmou*) betreft machten die de mensen van Christus afhouden (Kol. 2:8; 2:20). Benadrukt wordt dat Christus de geestelijke machten te boven gaat en aan het kruis heeft ontwapend (Kol. 1:16; 2:10; 2:14-15).

1 Petrus 3:21-22

In 1 Petrus 3:21-22 wordt na het noemen van Christus’ opstanding van hem gezegd: ‘die, nu hij naar de hemel is gegaan, aan de rechterhand van God is, terwijl engelen en machten en krachten aan hem zijn onderworpen’. Evenals in Psalm 110:1 komt hier het motief van de onderwerping voor; er worden engelmachten genoemd die in Christus, die aan Gods rechterhand is, hun meerdere moeten erkennen. In 1 Petrus 3:19 was al verwezen naar Christus’ prediking aan de ‘geesten in de gevangenis’, hetgeen duidt op zijn triomf over de

machten van het dodenrijk.¹³ Ook wordt in deze brief melding gemaakt van verdrukking en vervolging van de gemeente (3:14; 3:17; 4:12; 5:1). Dat Christus zich bevindt aan de rechterhand van God, betekent hier dat hij machtiger is dan de andere geestelijke machten die ofwel niet krachtig genoeg zijn om een mens te verlossen ofwel het op de gelovigen hebben voorzien (1 Petr. 1:12; 5:8).

Hebreeën

Het thema van de Zoon van God die aan Gods rechterhand gezeten is, krijgt veel aandacht in de brief aan de Hebreeën. In Hebreeën 8:1 wordt zelfs als de ‘hoofdzaak’ van het betoog genoemd, dat ‘wij zo’n hogepriester hebben die zit aan de rechterzijde van de troon van de Majesteit in de hemelen’. Hieronder moet worden verstaan dat de Zoon rechts van God de Vader op diens troon zit.¹⁴ Volgens deze brief is Jezus op grond van Psalm 110:4 de hemelse hogepriester op de wijze van Melchizedek. Als hogepriester aan Gods rechterhand is Jezus de middelaar van een nieuw verbond, nu hij door zijn dood het volmaakte offer heeft gebracht zodat Gods oude verbond is achterhaald (6:19-9:28). In 10:12-13 wordt nogmaals vermeld dat Jezus Christus na dit ene offer voor altijd zit aan Gods rechterhand, waar hij afwacht ‘totdat zijn vijanden zijn gesteld tot een voetbank voor zijn voeten’. De zinspeling op Psalm 110:1 is onmiskenbaar. Wie deze vijanden zijn, wordt echter niet gezegd.¹⁵ In Hebreeën 12:2 wordt wederom van Jezus gezegd dat hij, na de schande van de kruisdood, zich heeft gezet aan de rechterzijde van de troon van God. Het is opmerkelijk dat Jezus’ opwekking uit de doden in het betoog van deze brief niet expliciet wordt vermeld; pas aan het einde, in een afsluitende zegenwens, wordt terloops naar zijn opwekking verwezen (Hebr. 13:20).

Het belang dat de auteur toekent aan Jezus’ positie aan Gods rechterhand blijkt eens te meer uit het feit dat hij zijn geschrift hiermee ook aanvangt. Meteen wordt gezegd dat de Zoon, na de reiniging van de zonden tot stand gebracht te hebben, is gaan zitten aan de rechterhand van de hemelse Majesteit (Hebr. 1:3). Op grond van zeven oudtestamentische citaten wordt vervolgens aangetoond dat de Zoon de engelen verre te boven gaat en door hen vereerd dient te worden. Het zevende citaat is Psalm 110:1 en wordt aldus ingeleid: ‘Tot wie van de engelen heeft Hij (God) ooit gezegd: zet u aan mijn rechterhand totdat Ik uw vijanden heb gesteld tot een voetbank voor uw voeten?’ (Hebr. 1:13).

Zo is te zien dat de auteur wilde voorkomen of wellicht zelfs bestrijden dat zijn lezers aan de engelen een al te grote macht zouden toekennen. Hij noemt de engelen ‘dienende geesten die zijn uitgezonden ten behoeve van hen die het heil zullen beërven’ (Hebr. 1:14). Hij erkent dat het woord van God door engelen is gesproken,¹⁶ maar hij bestrijdt dat God de toekomstige wereld aan engelen heeft onderworpen (Hebr. 2:2; 2:5). In plaats daarvan heeft God alles onderworpen aan de mens ofwel het mensenkind of de mensenzoon, zo zegt de auteur in 2:6-8 onder aanhaling van Psalm 8:5-7. Deze psalm acht hij bij uitstek van toepassing op Jezus, van wie immers geldt dat hij tijdens zijn aardse leven ‘korte tijd beneden de engelen was gesteld’ (Hebr. 2:9; Ps. 8:7 in de Septuaginta).

Uit deze brief wordt duidelijk dat de auteur helderheid wilde verschaffen over de verhouding tussen Jezus Christus als de Zoon, die is gezeten aan de rechterhand van God de Vader, en de

¹³ Zie E.G. Selwyn, *The First Epistle of St. Peter*, London 1947², 197-201; 207-208.

¹⁴ Hengel, ‘Setze dich’, 132-134. Vgl. Openbaring 3:21.

¹⁵ Zie echter Hebreeën 10:26-31, waar sprake is van afvallige christenen en van Gods oordeel over zijn tegenstanders. Zo worden in Clemens’ *Brief aan de Korintiërs* 36:5-6 (van omstreeks het jaar 96) de vijanden uit Psalm 110:1 uitgelegd met betrekking tot de slechte mensen die zich tegen Gods wil verzetten.

¹⁶ Men denke aan de verschijningen van engelen in het Oude Testament die aan mensen een bericht van God overbrachten. Ook de ‘wet’ zou door bemiddeling van engelen zijn gegeven; vgl. Handelingen 7:38; 7:53; Galaten 3:19.

engelen die allen aan de Zoon ondergeschikt zijn. Kennelijk kregen de engelen naar het inzicht van de schrijver teveel eer van de christenen tot wie hij zich richtte. Dit doet denken aan de engelenverering waarvoor werd gewaarschuwd in Kolossenzen 2:18. In de brief aan de Hebreëen worden de engelen overigens nooit in een kwaad daglicht gesteld. Wel wordt, in Hebreëen 2:14, de duivel genoemd als degene die door Jezus' dood van zijn macht over de dood is beroofd.

1 Korintiërs 15:23-28

1 Korintiërs 15:23-28 neemt in dit verband een uitzonderingspositie in aangezien hier geen sprake is van Christus' plaats aan Gods rechterhand. Wel wordt op Psalm 110:1 gezinspeeld op een wijze die bij het bovenstaande aansluit. Paulus geeft hier zijn visie op het einde van het bestel van deze wereld. Dit zal volgens hem intreden wanneer bij de komst van Christus, die als eerste reeds uit de doden is opgewekt, ook zij die hem toebehoren uit de doden zullen worden opgewekt. Dan zal Christus, wanneer hij iedere overheid en kracht en macht onttroond zal hebben, zijn koningschap aan God de Vader overdragen. Ter ondersteuning van deze verwachting zegt Paulus, met een zinspeling op Psalm 110:1b: 'Want hij (Christus) moet heersen totdat hij (Christus, of wellicht: God) al zijn vijanden onder zijn voeten heeft gesteld' (1 Kor. 15:25). De laatste vijand, aldus Paulus, is de dood; 'want alles heeft hij (waarschijnlijk is bedoeld: God) aan zijn (Christus') voeten onderworpen' (1 Kor. 15:26-27; Ps. 8:7). Paulus vervolgt dat wanneer alles aan Christus onderworpen zal zijn, hij zichzelf ook aan God zal onderwerpen, opdat God alles in allen zal zijn (1 Kor. 15:28).¹⁷

Dit betekent dat in Paulus' visie Christus in de tijd die aan het einde voorafgaat koninklijke macht uitoefent en de engelmachten aan zich onderwerpt. De onderwerping van deze machten, die worden aangeduid als 'iedere overheid en iedere kracht en macht', vat Paulus op als een voortgaande strijd die nog niet is voltooid. Deze machten worden – en in het Nieuwe Testament geldt dit alleen hier – geassocieerd met de 'vijanden' uit Psalm 110:1b.¹⁸

Conclusies uit de nieuwtestamentische geschriften

Uit dit overzicht blijkt dat de geloofsvoorstelling dat Jezus Christus na zijn opwekking uit de doden zich bevindt aan de rechterhand van God veelvuldig in het Nieuwe Testament voorkomt. Afgezien van de evangeliën ontbreekt alleen in de brief aan de Hebreëen de expliciete samenhang met Christus' opstanding.

De functie die Christus aan de rechterhand van God uitoefent, blijkt tenminste tweeledig te zijn. Ten eerste is hij daar de verlosser, voorspraak en helper van de gelovigen (Rom. 8:34; Hebr. 7:25). Wellicht is de functie van voorspraak ook aanwezig in Handelingen 7:55-56, waar Stefanus Jezus ziet staan aan de rechterhand van God. Volgens Handelingen 2:32-35 en 5:31 schenkt Jezus, vanuit zijn positie aan Gods rechterhand, de heilige Geest, bekering en vergeving van zonden. Marcus 16:19-20 betuigt dat de verhoogde Heer zijn leerlingen bijstaat in de verkondiging van het evangelie. Als vervolg op zijn verhoging tot Gods rechterhand noemt Jezus in Marcus 14:62 zijn komst uit de hemel.

¹⁷ Grammaticaal ligt het voor de hand om Christus op te vatten als het subject van de bijzin in 15:25: 'toddan hij al zijn vijanden onder zijn voeten heeft gesteld'. Dit is opmerkelijk, omdat het in Psalm 110 de Heer God is die de vijanden onderwerpt. Misschien moeten wij daarom een wisseling van subject aannemen, hetgeen overeenkomt met de strekking van Psalm 8:7 waarop wordt gezinspeeld in 15:27. Wij zagen dit verband tussen Psalm 110:1 en Psalm 8:7 ook in Marcus 12:26, Efeziërs 1:20-22 en Hebreëen 1:13-2:9.

¹⁸ Psalm 110:1b wordt ook geciteerd in Handelingen 2:35 en in Hebreëen 1:13 (zie ook 10:12-13), maar daar wordt niet verklaard wie de vijanden zijn.

Ten tweede blijkt dat Jezus Christus aan Gods rechterhand is gesteld boven de engelmachten. Nadrukkelijk wordt de onderwerping van deze machten aan Christus vermeld in Kolossenzen, Efeziërs, Hebreeënen en 1 Petrus. Ook in Romeinen 8 worden de engelmachten in dit verband genoemd. In 1 Korintiërs 15 wordt Christus' algehele onderwerping van de engelmachten nog in het vooruitzicht gesteld. Deze geestelijke machten zijn niet alleen werkzaam in de hemel maar ook op aarde, waar zij mensen en overheden beïnvloeden, bij voorbeeld in de vervolging van christenen.

Voorts – ten derde – is de pointe van Marcus 12:35-37 (en parallellen) dat de messias niet alleen Davids zoon, maar ook zijn Heer is. Dit betekent dat de messias die zich aan Gods rechterhand bevindt een aardse koning zoals David verre te boven gaat.

In de behandelde teksten wordt steeds Psalm 110:1 aangehaald of wordt hierop gezinspeeld. Soms blijft het tekstuele verband echter beperkt tot de vermelding van 'Gods rechterhand' en blijft het 'zitten' onvermeld. Het is mogelijk dat de auteurs dan niet specifiek aan Psalm 110:1 hebben gedacht, maar aan de bestaande joodse voorstelling dat Gods vertrouwelingen zich bevinden aan zijn rechterhand. Toch ligt het voor de hand dat ook dan de invloed van Psalm 110:1 zich heeft doen gelden.

De engelmachten worden alleen in 1 Korintiërs 15:25 in verband gebracht met de vijanden van Psalm 110:1b, en dan slechts in een zinspeling op dit vers waarin de vermelding van Gods rechterhand ontbreekt. Dit betekent dat de lagere rangorde van de engelmachten elders wel is verbonden met Christus' plaats aan Gods rechterhand (al dan niet met verwijzing naar Psalm 110:1a), maar niet expliciet met de onderworpen vijanden uit Psalm 110:1b. Dit neemt niet weg dat het beeld van de onderworpen vijanden uit Psalm 110:1b wel mede van invloed kan zijn geweest op het geloof dat Christus boven de engelen staat.

De invloed van de engelen

Wat is nu de oudtestamentische en joodse achtergrond van dit geloof? Om zich enigszins in te leven in de oude Israëlieten, de latere Joden en de eerste christenen, is het van belang zich te realiseren hoezeer men destijds rekende met de aanwezigheid en invloed van de hemelse machten. Men rekende niet alleen met één God, maar ook met een hemelse legermacht waarvan de Heer God de leiding had.

Zo wordt in 1 Koningen 22:19-23 beschreven dat Micha ben Jimla de Heer op zijn troon zag zitten en de gehele hemelse legermacht zag staan aan zijn rechterhand en aan zijn linkerhand. Tal van andere oudtestamentische teksten getuigen eveneens van een hemelse hofhouding.¹⁹ Deuteronomium 33:2 luidt volgens de Septuaginta: 'De Heer is gekomen uit Sinaï en is ons verschenen uit Seïr; met tienduizenden van Kades heeft Hij zich gespoed uit het gebergte Paran, (en) aan zijn rechterhand engelen met hem'. In Deuteronomium 32:8 staat volgens oude versies dat de Allerhoogste de grenzen van de volken vaststelde naar het getal van Gods engelen.²⁰ Dit blijkt in het boek Daniël, waar sprake is van de engelen die heersen over de Perzen en de Grieken, en van Michaël als de beschermengel van Israël.²¹

Christenen hadden soortgelijke voorstellingen van talrijke engelen. In 1 Korintiërs 11:10 vermaant Paulus de vrouwen dat zij het hoofd moeten bedekken om reden van de engelen. De

¹⁹ Zie, behalve de besproken teksten, bijvoorbeeld ook Job 1:6; 2:1; Psalm 29:1; 82:1; 89:8.

²⁰ Aldus de Septuaginta; uit Qumran is de lezing 'zonen van God' bekend, hetgeen ook voorkomt in sommige handschriften van de Septuaginta en in de Griekse vertaling van Symmachus. De Hebreeuwse masoretentekst leest: 'naar het getal van de zonen van Israël'. Zie ook Deuteronomium 33:43 in de Septuaginta en C. Doigniez, M. Harl, *Le Deutéronome* (La Bible d'Alexandrie 5), Paris 1992, 325-326; 340-341.

²¹ Daniël 10:13; 10:20-21; 12:1; zie ook Jesaja 14:12-14; Ezechiël 28:1-19.

Openbaring van Johannes spreekt in 1:4 van zeven geesten voor Gods troon en laat zien welk onheil engelen op aarde kunnen aanrichten.

Wanneer de hemel vol engelen is en deze ook op aarde actief zijn, dan rijst de vraag of deze machten een hiërarchie kennen. In Jozua 5:14 verschijnt iemand aan Jozua die zich bekend maakt als ‘de overste van de legermacht van de Heer’. In de Septuaginta heet hij de *archistratêgos*. De voorstelling van een hoogste macht onder de Heer blijft niet tot deze plaats beperkt. Deze hoogste positie onder of ook naast God kan worden ingenomen door een engel, door een mens of door een gepersonifieerde eigenschap van God.

De hoogste engel, de Logos en de Wijsheid

In het geschrift *Jozef en Aseneth* 14-16 (van omstreeks de eerste eeuw van de jaartelling) verschijnt een ‘mens uit de hemel’ aan de Egyptische Aseneth, de toekomstige vrouw van Jozef (Gen. 41:45). Hij maakt zich aan haar bekend als ‘commandant (*stratiarchês*) van het huis van de Heer en overste (*archistratêgos*) van de gehele legermacht van de Allerhoogste’. Hij zegt dat zij ertoe bestemd is, Jozefs vrouw te worden.²² In het *Testament van Abraham* (eerste of tweede eeuw van de jaartelling) is deze overste (*archistratêgos*) van de hemelse machten de aartsengel Michaël.²³ Ook in de *Rol van de Oorlog* uit Qumran (van voor het begin van de jaartelling) is Michaël de hoogste engel; hij neemt het daar op tegen de boze Belial.²⁴ In het *Leven van Adam en Eva* 12-15 (omstreeks de eerste eeuw van de jaartelling) is het eveneens Michaël die het gezag voert over de andere engelen. Hij bewerkt daar de val van de duivel.²⁵ In een geschrift uit Qumran uit de tweede eeuw voor de jaartelling is het daarentegen Melchizedek die wordt voorgesteld als de hoogste engel die aan het hoofd staat van de hemelse vergadering. Hij zal komen om Gods heiligen te verlossen en Gods wraak te voltrekken.²⁶

Dat er in het jodendom van die tijd verschillende visies over de hoogste engel bestonden, blijkt voorts uit het *Gebed van Jozef* (van omstreeks de eerste eeuw van de jaartelling). Van de aartsvader Jacob wordt daar gezegd dat hij eigenlijk een engel van God en een leidinggevende geest is, die mens is geworden. Zijn eigenlijke naam is Israël, hetgeen betekent: de man die God ziet; hij is de eerstgeborene van al wat leeft, de aartsengel van de legermacht van de Heer en de overste (*archichiliarchos*) temidden van Gods zonen.²⁷

Ook Philo van Alexandrië (eerste helft eerste eeuw) schrijft regelmatig over de machten die onder God staan. Van hen noemt hij de Logos (het Woord) de eerstgeborene; als aartsengel staat deze boven de andere engelen en wordt hij ook wel genoemd: Overheid (of: Begin, *archê*), Naam van God, Mens naar zijn beeld en Israël de Ziende.²⁸ Bovendien duidt Philo de Logos aan als koning, onderkoning, heerser over alle machten, hogepriester en middelaar.²⁹

Volgens de deuterocanonieke Wijsheid van Salomo 18:14-15 (omstreeks de eerste eeuw voor de jaartelling) had de Logos zijn plaats op de koninklijke tronen in de hemel, vanwaar hij

²² Charlesworth, *Pseudepigrapha*, II, 224-228.

²³ Charlesworth, *Pseudepigrapha*, I, 882-902.

²⁴ *IQM* XII,9-10; XVII,6-8; vgl. *4QM^a*; vertaling García Martínez/Van der Woude, *Rollen*, II, 126; 131-132; 137-138.

²⁵ Charlesworth, *Pseudepigrapha*, II, 262. Vgl. Judas 9; Openbaring 12:7-12.

²⁶ *11Q Melchizedek* II; vertaling García Martínez/Van der Woude, *Rollen*, II, 167-168.

²⁷ Vertaling P.W. van der Horst, *Bronnen voor de studie van de wereld van het vroege christendom*, I, Kampen 1997, 104.

²⁸ Philo, *De confusione linguarum* 146; vertalingen van Philo's werken: F.H. Colson, G.H. Whitaker, R. Marcus, *Philo in Ten Volumes (and Two Supplementary Volumes)*, London/Cambridge MA 1929-1953.

²⁹ *De fuga et inventione* 101; 118; *De somniis* I,238-241; *Legum allegoriae* II,86; III,175; *De cherubim* 27-27; *De agricultura* 51; *Quaestiones in Exodum* II,13.

afdaalde om Israël uit Egypte te verlossen. Specifieker nog wordt hier van de Wijsheid betuigd dat zij naast God op zijn tronen zit. Van haar wordt gezegd dat zij Adam uit zijn zondeval heeft verlost en hem kracht heeft gegeven om over alles te heersen.³⁰

Ook de *Testamenten van de twaalf patriarchen*, waarvan wij het *Testament van Benjamin* al hebben genoemd, zijn van belang. Zoals reeds vermeld stamt dit geschrift uit de tweede eeuw voor de jaartelling, maar zijn er later christelijke gedeelten in geïnterpoleerd. Toch hoeft het daarom niet van christelijke hand te zijn dat de aartsvaders Levi en Dan spreken over de engel die als middelaar voor Israël voorbede doet bij God, weerstand zal bieden aan het koninkrijk van de vijand en Israël zal bijstaan.³¹

Een mens of mensenzoon naast God

Bij de bespreking van Marcus 14:61-62 werd reeds verwezen naar het visioen in Daniël 7:9-14, waar God wordt beschreven als een Oude van dagen op een troon. Terwijl duizenden engelen hem dienen komt iemand ‘als een mensenzoon’ met de wolken van de hemel en begeeft hij zich naar de Oude van dagen. Daniël had eerder in zijn visioen allerlei vreselijke dieren gezien, waarmee koningen zijn bedoeld. Toen echter de mensenzoon voor de Oude van dagen verscheen, kreeg hij – en dus geen boos dier – voor altijd de macht en heerschappij over alle volken.

Deze mensenzoon komt ook voor in het boek *Henoch*, van de tweede eeuw voor de jaartelling. Het is mogelijk dat dit boek ook minder oude gedeelten bevat en dat christelijk geïnspireerde zinswendingen eraan zijn toegevoegd. Desondanks is het een vermelding waard dat in *Henoch* regelmatig sprake is van een Mensenzoon of Uitverkorene die voor God staat en die koningen van hun tronen zal stoten. Hij zal op Gods troon zitten en oordelen over de opstandige engelen.³²

Volgens een getuigenis van Ezechiël de tragediedichter (tweede eeuw voor de jaartelling) heeft Mozes een droom gehad waarin hij op de Sinaï een edel mens op een troon zag zitten. Met zijn rechterhand nodigde deze mens Mozes uit, op de troon te gaan zitten. Hij zette zijn koninklijke kroon op Mozes' hoofd en ging zelf van de troon af. Mozes overzag de gehele aarde en de hemel, en de sterren vielen voor hem te voet. Toen werd hij wakker.³³

Met de edele mens op de troon is kennelijk God bedoeld. Blijkbaar wil deze droom zeggen dat, aangezien Mozes op de troon van God mocht zitten, hij de middelaar en de weg naar God is, aan wie alle machten zich moeten onderwerpen.

Afsluiting

Uit deze getuigenissen blijkt dat in het jodendom van het begin van de jaartelling allerlei geloofsvoorstellingen leefden van een hoge hemelse macht naast God. Dit is te begrijpen op grond van de oude overtuiging dat God een hemelse hofhouding had die bestond uit talrijke engelen. Dat de Joden zich bezig hielden met de vraag naar een hiërarchie in die hemelse hofhouding, is geen uiting van spitsvondige speculatie. Het was immers van levensbelang te weten wie in de hemel en zo ook op de aarde de hoogste macht heeft. In een wereld vol engelen, geesten en demonen dient men te weten, hoe God de machten heeft georganiseerd, dan wel in toom houdt.

³⁰ Wijsheid van Salomo 9:4; 9:10; 10:1-2; vgl. Spreuken 8:22-31.

³¹ *Testament van Levi* 5:6; *Testament van Dan* 6:1-6; vgl. ook *Testament van Aser* 6:4-5. Vertaling in Charlesworth, *Pseudepigrapha*, I, 790; 810; 818.

³² *I Henoch* 46; 48-49; 51; 55:3-4; 61:8; 62-63; 69:27-29; Charlesworth, *Pseudepigrapha*, I, 34-49.

³³ Vertaling Van der Horst, *Bronnen*, I, 56. Zie idem, *De onbekende God. Essays over de joodse en hellenistische achtergrond van het vroege christendom*, Utrecht 1988, 85-103.

De vroegste christenen deelden het geloof in talrijke engelen. Voortbouwend op én in afwijking van de joodse visies over een macht naast of onder God, betuigden zij dat het hun uit de doden verrezen Heer Jezus Christus was die de hoogste plaats naast God innam. Zij beriepen zich hiervoor op Psalm 110:1. Het is aannemelijk dat ook Jezus deze psalm al op zichzelf heeft betrokken.

Dat Christus' koningschap allereerst op de hemel werd betrokken, blijkt ook uit de uitleg die Justinus van Samaria omstreeks het jaar 150 geeft van Psalm 24, waar de heersers ertoe worden opgeroepen, de 'Koning der ere' binnen te laten. De heersers worden opgevat als de engelen die de poorten van de hemel moeten opendoen en zich dan verbaasd afvragen: 'Wie is deze Koning der ere?' (Ps. 24:8/10). Deze 'Koning der ere' is de verrezen Christus, de Heer van de machten, die ten hemel stijgt en zich daar aan Gods rechterhand zet totdat hij zijn vijanden als een voetbank onder zijn voeten heeft gesteld.³⁴ Maar dat deze overwinning in de hemel alles heeft te maken met de aarde, blijkt wanneer Justinus hieraan toevoegt dat iedere demon immers in Christus' naam wordt uitgedreven en onderworpen.³⁵

Tenslotte een enkele opmerking over een mogelijke actualisering van deze oude voorstelling dat de toestand op aarde een afspiegeling is van de verhoudingen in de hemel, en dat in de hemel Jezus Christus zich bevindt aan Gods rechterhand. Walter Wink brengt de engelmachten van het Nieuwe Testament in verband met de structuren – soms ook de dictaturen – van organisaties, bedrijven, kerken en volken. Hun 'geest', hun 'spiritualiteit' beschouwt hij als iets wat individuen te boven gaat maar wel een grote invloed op hen kan hebben. Hij interpreteert deze machten zo dat ze steeds geïncarneerd in instituties voorkomen. Zo wil hij met deze bovenpersoonlijke machten rekening houden, zonder zich uit te leveren aan het mythologische wereldbeeld dat het vroege christendom deelde met de gehele oudheid.³⁶

Geïnspireerd door deze benadering kunnen wij het geloof van de christelijke gemeente zo verwoorden dat, in weerwil van alle angstaanjagende verschijnselen in de wereld als geheel en in kleinere kring, er toch reden is om met vertrouwen te leven. Voor christenen ligt de grond van dat vertrouwen in de oriëntatie op Jezus Christus, die in zijn leven en dood heeft laten zien dat de vijandelijke machten niet het laatste woord hebben. Hij is immers uit de dood opgewekt, en heeft toen opnieuw zijn leerlingen bemoedigd en op weg geholpen. Dat hij is verhoogd 'aan Gods rechterhand' betekent dat er in de wereld ook die andere macht is, die – eventueel door de dood heen – mensen die op hem vertrouwen behoedt en redt. Dit zijn vreemde woorden, en ze lijken onzinnig en krachteloos in een wereld die ons vaak verbijstert. Toch hebben velen ervaren dat er een grote en reële kracht van uitgaat. Wie hierdoor is aangeraakt en zich erdoor laat inspireren, wil zich niet laten overwinnen door het kwaad in de wereld en in zichzelf. Zo iemand voegt zich in een lange stoet van mensen die zich oriënteren op Hem die de weg van het kruis is gegaan, dat schijnbare toppunt van dwaasheid en zwakheid, en krijgt zo deel aan een vreemde wijsheid en kracht.³⁷ Ondanks alle veranderingen in tijd en wereldbeeld blijkt er continuïteit mogelijk te zijn tussen het geloof van tweeduizend jaar geleden en dat van Jezus' volgelingen nu.

³⁴ Justinus, *Dialogo met de Jood Trypho* 36,3-6; 85,1-2; 127,5. Ook in Irenaeus, *Demonstratio* 84.

³⁵ *Dialogo met de Jood Trypho* 85,3-4; vgl. *1 Apologie* 45,1-2.

³⁶ W. Wink, *Naming the Powers. The Language of Power in the New Testament*, Philadelphia 1984; *Unmasking the Powers. The Invisible Forces that Determine Human Existence*, Philadelphia 1987²; *Engaging the Powers. Discernment and Resistance in a World of Domination*, Minneapolis 1992.

³⁷ Vgl. 1 Korintiërs 1:18-2:5; 3:18-23.